

Ferran Arasa i Gil

NOTES SOBRE LA ROMANITZACIÓ
EN L'ANTIC TERRITORI DEL CASTELL DE CULLA

Tirada a part d'

IMATGE DE CULLA

ESTUDIS RECOLLITS EN EL 750^è ANIVERSARI
DE LA CARTA DE POBLACIÓ

(1244 - 1994)

VOLUM I

CULLA

COMISSIÓ DE CULTURA DE CULLA
PER AL 750 ANIVERSARI DE LA CARTA DE POBLACIÓ

1994

NOTES SOBRE LA ROMANITZACIÓ EN L'ANTIC TERRITORI DEL CASTELL DE CULLA

Ferran Arasa i Gil
Universitat de València

El poblament ibèric de l'antic territori del Castell de Culla només era conegut per les notícies aplegades en la *Carta Arqueològica* de A. González Prats¹. Les notes que ací presentem es basen fonamentalment en les notícies proporcionades per J. Ll. Viciano i S. Esteve, que durant molts anys han dut a terme un intens treball de prospecció per la comarca; la transmissió desinteressada d'aquesta valuosa informació, fruit d'anys de col·laboració i d'amistat, ha permés eixamplar un poc el coneixement de la nostra història.

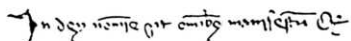
En el territori que ens ocupa es coneix fins ara una quinzena de jaciments ibèrics, nombre sens dubte molt inferior al real, però que permet avançar en l'estudi d'aquesta cultura. Es tracta en tots els casos d'assentaments de petites dimensions, de vegades molt mal coneguts a causa de la reocupació del lloc, de l'erosió i de l'escassetat de materials significatius, sobretot els d'importació. D'aquests jaciments, ens ocuparem ara dels que perduren en el període Ibèric Tardà (segles II-I a.C.) i que a continuació relacionem (fig. 1):

- A. Atzeneta: el Castell i el Tossalet de la Valera.
- B. Benassal: el Castell d'Asensi i el Castell de Corbó.
- C. La Torre d'en Besora: el Castellar.
- D. Vistabella: la Moleta del Mas de Salvador i el Mas de l'Alforí.

Per determinar l'ocupació d'aquests assentaments en els dos primers segles de presència romana hem estudiat les ceràmiques d'importació de procedència itàlica i llurs imitacions pels terrissers indígenes, fonamentalment vaixel·la fina de taula i àmfores per al transport de vi, les monedes encunyades per ciutats indígenes i les inscripcions ibèriques que reflecteixen la influència de l'epigrafia llatina. La utilitat d'aquests materials és doble, puix al mateix temps que ens informen sobre la perduració de l'ocupació dels assentaments ibèrics fins als segles II-I, també ens

---

1. GONZÁLEZ PRATS, Alfredo: *Carta Arqueològica del Alto Maestrazgo*, Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia, 1979. (Serie de Trabajos Varios, núm. 63).

permeten determinar l'extensió i profunditat de la influència romana en la cultura indígena i els canvis que hi va provocar, és a dir, aquests són els únics testimonis materials d'un procés de canvi cultural conegut amb el nom de romanització que tan gran transcendència tingué per a la nostra cultura.

El percentage de jaciments ocupats en aquest període (46 %) és lleugerament més alt que el documentat en les comarques litorals i pre-litorals (41 %), però ací aquesta dada només és aproximativa donat l'insuficient coneixement del poblament ibèric. De la mateixa manera, el seu irregular repartiment pel territori fa veure l'existència de grans buits que sens dubte poden explicar-se per la manca d'investigació. Pel que fa a la cronologia, l'escassetat de materials no permet una gran precisió ni seguretat. En un primer grup format pel Castellar i el Tossalet de la Valera podem incloure els jaciments l'ocupació dels quals no sembla ultrapassar el segle II, mentre que un segon grup aplega aquells que segueixen ocupats en el segle I, possiblement fins a un moment ben avançat: el Castell, el Castell d'Asensi i la Moleta del Mas de Salvador. Dels altres dos, el Castell de Corbó i el Mas de l'Alforí, no podem fer majors precisions.

La presència de ceràmiques d'importació demostra l'existència de xarxes comercials que fan possible la distribució regular d'aquests productes, des dels llocs de desembarcament en la costa fins a les zones interiors de més complicada orografia. El camí principal comença en el jaciment costaner de la Torre de la Sal (Cabanes), el més important fondejador de l'època en el tram septentrional del litoral valencià, i continua en direcció NO a través dels termes municipals de la Vall d'Alba, les Useres i Atzeneta fins a Vistabella, des d'on continua travessant el Riu de Montlleó cap a Mosquerola (Terol). La incipient circulació monetària manifesta la importància del tràfic comercial al voltant d'aquests camins: junt al monetari procedent de seques valencianes (*Arse*), hi destaca la presència de seques aragoneses (*Celse*, *Otobescen*).

D'altra banda, la dispersió dels assentaments estudiats mostra un cert agrupament que correspon a l'existència d'algunes unitats de caràcter geomorfològic. Els casos més significatius són el Pla de Vistabella, on se situen dos dels jaciments estudiats, i el Pla d'Atzeneta, a l'extrem SO del qual se'n localitzen uns altres dos que controlen sengles accessos a la vall; en aquest darrer cas, la seua situació permet sospitar l'existència d'altres assentaments que en completarien l'ocupació.

1. EL CASTELL DE CORBÓ (BENASSAL).

Està situat en un esperó meridional de la Mola (1040 m.), sobre el naixement del Barranc d'en Ramos, en una petita formació tabular. El lloc està format per dos cossos rocosos i té molt bones condicions defensives per estar voltat de cingles; només és accessible pel Sud, a través d'un pronunciat pendent, i pel Nord, pel collet on està l'entrada al castell medieval. La visibilitat és molt àmplia i està limitada només per la zona Nord. L'únic assentament visible és el Tossal de Centelles (Benassal), però el més pròxim i possiblement contemporani és el Mas de Guixo (Vilafranca), situat a 1,5 km cap al NO; dels ací estudiats, el més pròxim és el Castell d'Asensi, situat a 7,8 km.

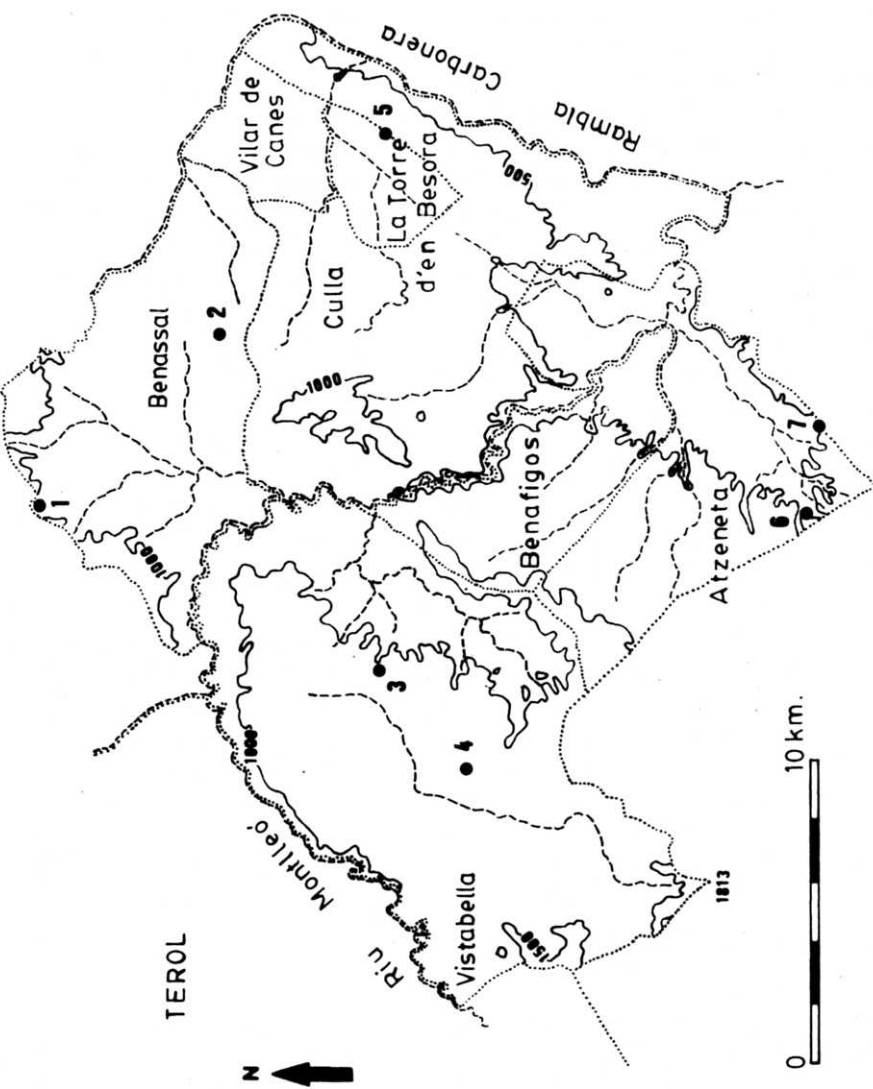
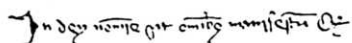

fig. 1: Localització dels jaciments:

1. El Castell de Corbó; 2. El Castell d'Asensi; 3. La Moleta del Mas de Salvador; 4. El Mas de Salvador;
5. El Castellar; 6. El Castell; 7. El Tossal de la Valera.

cap al SE. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se a la font de Corbó, situada als peus del jaciment, i a la font del Castell situada a uns 400 m cap al N-NE.

La reocupació medieval, a la qual pertanyen la pràctica totalitat de les estructures constructives visibles², ha esborrat quasi del tot les restes ibèriques de l'altiplà superior; només en la zona meridional, en una àmplia terrassa que forma part del cos inferior, es conserven restes de construccions adossades a la roca i reaprofitant alguns blocs despresos³. Les escasses restes ceràmiques han permès establir un tercer període d'ocupació en època tardo-romana (segles IV-V).

El topònim apareix esmentat en la carta pobla d'Alcanyís l'any 1157: *Serram de Alcorba*. En 1213 se cita com a límit de Culla una *ruppe de Corbo*. A les cartes pobles de Vilafranca i Benassal (1239) apareix com *Corbon*. En la venda del Castell de Culla el 1303 s'esmenta el *castrum de Corbo*. L'any 1321 encara estava habitat, puix se cita l'alcaid. En 1691 s'anomena el *Castell d-en Corbó*⁴. El *castell de Corbo* (1535 i 1680) i la *cova del castel de Corbo* (1548) són les denominacions recollides al *Llibre d'Herbatges de la Tinença de Culla* per J. Peraire⁵, que planteja la seua possible etimologia llatina (*curuus* = 'corbat'). La denominació popular és el Castell dels Moros. Hi ha un Mas de Corbó a Vilafranca i dos a Benassal (de Dalt i de Baix). Segons C. Barceló⁶ el topònim pot estar relacionat amb l'àrab /*al-qúrba*/ 'la més pròxima', significat que pot trobar explicació per la seua relació amb el Castell de Culla. Per a P. E. Barreda⁷ pot traduir-se com 'el castell o roca forta'.

J. Chocomeli va trobar l'any 1935, en terres del Mas de Corbó de Dalt, una estela de gres de 43,5 x 34,5 x 11 cm., trencada en la part superior, amb una inscripció ibèrica incisa rodejada per una cartel·la de 26 x 9 cm. amb nou signes, sis dins la cartel·la i tres fora i davall (fig. 2): *s-a-ca-r-be-ta-n-m-i*⁸. Sembla tractar-se d'una inscripció funerària amb el nom del difunt (*Sacarbetan*), seguit d'una marca potser de propietat.

2. FORCADA MARTÍ, Vicente: *Torres y Castillos de la Provincia de Castellón (Síntesis Histórico-Estructural)*, Castellón, 1992, pàg. 40, foto 59.

3. GONZÁLEZ PRATS, Alfredo, *op. cit.*, pàg. 77.

4. Vegeu una síntesi d'aquestes referències documentals en: PUIG, Joan: «Correspondencia de algunos nombres de lindes del término de Villafranca del Cid», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XXVI, (1950), pàg. 13; MONFORT TENA, Antonio: *Historia de la Real Villa de Villafranca del Cid*, Castellón, 1965, pàg. 62; i ARASA I GIL, Ferran: «El poblament medieval pre-cristià en la comarca dels Ports segons la documentació», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix*, València, 1991, pàg. 86.

5. PERAIRE, Joan: «Aproximació a la toponímia històrica de la Tinença de Culla (segles XVI-XVIII)», en *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica. XVI Col·loqui*, Castelló de la Plana, 1992, pàg. 126.

6. BARCELÓ TORRES, Carme: *Toponímia àrabiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva, 1982, pàg. 145.

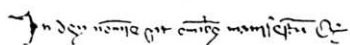
7. BARREDA I EDO, Pere E.[nric]: «El Regne de Culla (1093-1103): Una aproximació a la història del País Valencià entre els segles XI i XII, en plena dominació mussulmana [sic]», en *Centro de Estudios del Maestrazgo. Boletín de divulgación cultural*, núm. 8 (octubre-desembre 1984), pàg. 19, nota 14.

8. BALLESTER TORMO, Isidro: *La labor del S.I.P. y su Museo en los años 1935 a 1939*, Valencia, 1942, pàgs. 132-133, lám. XII; GÓMEZ MORENO, Manuel: *Misceláneas. Historia. Arte. Arqueología*, Madrid,

FOTO: S.I.P.

fig. 2: Inscripció ibèrica del Mas de Corbó de Dalt (Benassal).
(1/3 de l'original).

El primer element que apareix en aquest antropònim (*sacar*) és ben conegut en el lèxic ibèric. Segons el lloc de la troballa, la inscripció pot relacionar-se amb l'assentament ibèric existent al Castell de Corbó, sense que no pugua descartar-se la possible existència d'algun altre jaciment pròxim. La cronologia d'aquest tipus d'inscripcions se situa en època romana, entre els segles II a.C. i I dC. Es tracta, doncs, del primer testimoni escrituari de la zona.

2. EL CASTELL D'ASENSI (BENASSAL).

Està situat a l'extrem NE de la Mola del Bovalar (1006 m), en un esperó rocós que s'alça sobre la vall on es troba la població de Benassal. El lloc té molt bones condicions defensives a causa de la seua altura; només és accessible pel SO, per on sembla haver un vall excavat en la roca. El costat SE està protegit per un cingle, mentre que pel NO hi ha un fort pendent. La visibilitat és molt àmplia i està limitada només per la zona d'accés. El lloc està molt arrasat i en l'actualitat una pista facilita l'accés a un repetidor de TV. Els assentaments ibèrics més pròxims són el Castell de Culla, situat a 4,3 km. cap al S-SO; Motxellos, situat a 3,3 km cap al SE; i el Tossal de Centelles, situat a 5,8 km. cap al NO, dels quals només és visible aquest darrer. Entre els contemporanis, el Castellar està situat a 8,5 km. cap al SO i el Castell de Corbó a 7,8 km. cap al NO, i cap dels dos resulta visible. Pel que fa a les comunicacions, el Camí Real que segueix la rambla Carbonera cap al coll d'Ares passa a 3,2 km. cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és la font d'en Segures, situada a uns 700 m cap al SO.

La primera notícia del jaciment és de F. Almarche en 1918, que esmenta la troballa d'un semis ibèric d'*Arse*⁹. En el sondeig que A. González Prats va realitzar

---

1949, pàg. 298, núm. 41; TOVAR, Antonio: «Léxico de las inscripciones ibéricas (celtibérico e ibérico)», en *Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal*, II, Madrid, 1951, pàg. 316; FLETCHER VALLS, Domingo: «Inscripciones ibéricas del Museo de Prehistoria de Valencia», en *Estudios Ibéricos*, núm. 2, Valencia, 1953, pàgs. 53-54; CARO BAROJA, Julio: «La escritura en la España prerromana (Epigrafía y Numismática)», en *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, I, 3, Madrid, 1954, pàg. 793; MALUQUER DE MOTES, Juan: *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona, 1968, pàg. 139, núm 264; GIL-MASCARELL BOSCA, Milagro: *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesis Doctoral, Universitat de València, 1971, I, pàgs. 67-68; OLIVER FOIX, Arturo: «Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, núm. 5 (1978), pàg. 272; UNTERMANN, Jürgen: «Inscripciones sepulcrales ibéricas», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm. 10 (1984), pàg. 115, núm. 2; FLETCHER VALLS, Domingo: *Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia*, Valencia, S.I.P., 1985, pàg. 24, núm. 12. (Serie de Trabajos Varios, núm. 81); SILES, Jaime: *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid, 1985, pàg. 288, núm. 1278; UNTERMANN, Jürgen: «Repertorio antropónimo ibérico», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. XVII, Valencia, 1987, pàg. 306; UNTERMANN, Jürgen: *Monumenta Linguarum Ibericarum III: Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden, 1990, E.9.1.

9. ALMARCHE VÁZQUEZ, F.: *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia, 1918, pàgs. 76-77; BOSCH GIMPERA, Pere: «La civilització ibèrica del Regne de València», en *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. VI (1923), pàg. 627; BOSCH GIMPERA, Pere: «Els problemes

l'any 1970 va trobar un fragment de ceràmica campaniana A i la imitació d'una forma de campaniana B en ceràmica ibèrica, a més de formes tardanes d'aquesta com el càlats i motius zoomorfs en la decoració pintada; també assenyala la troballa d'una moneda de bronze de *Celse*¹⁰.

Els materials arqueològics són en general escassos i estan molt fragmentats. Els estudiats han estat trobats en prospeccions de l'any 1994. Es tracta de 4 fragments de campaniana B, possiblement de la producció tardana de *Cales*, 2 dels quals corresponen a la forma Lamb. 5 (fig. 3), amb una datació aproximada en el període 125-50 que correspon a la darrera ocupació de l'assentament.

3. LA MOLETA DEL MAS DE SALVADOR (VISTABELLA).

Està situat al NE del Pla de Vistabella, en una petita formació tabular de les muntanyes que el tanquen per l'Est (1180 m.), amb una altura relativa de 60 m. El jaciment n'ocupa el cim estret i llarg, orientat N-NE/S-SO, i està molt arrasat. En la zona Nord es conserven vestigis de construccions. Els pronunciats pendents proporcionen al lloc unes excel·lents condicions defensives i la seua altura permet un ampli control visual. No es coneix cap altre jaciment ibèric que resulte visible; el més pròxim és el Castellet, que està situat a 2,5 km. cap al NE, l'ocupació del qual no arriba al segle II, mentre que dels contemporanis ho és el Mas de l'Alforí, situat a 3,7 km. cap al SO. Pel que fa a les comunicacions, el lloc està situat a 2,7 km. del camí que segueix cap a terres aragoneses en direcció NO. El punt d'aiguada més pròxim dels coneguts és la Font de l'Alforí, situada a 3,5 km cap al SO.

El jaciment ha estat prospectat, entre altres, per J. Ll. Viciano i S. Esteve. D'altra banda, F. Gusi, M. Díaz i A. Oliver han estudiat les fortificacions i l'han topografiat: les dimensions són 62 x 20 m. i la superfície 0'12/0'13 ha.¹¹. Les troballes ceràmiques són en general escasses. Els materials estudiats permeten documentar l'existència d'un assentament ibèric, amb ceràmiques fetes a mà que denoten un substrat del Ferro I. Altres 2 monedes i 2 fragments de ceràmica sigil·lata confirmen la continuïtat de l'ocupació o almenys la freqüentació del lloc al llarg dels segles I-II. Finalment, les troballes ceràmiques confirmen una darrera ocupació medieval.

Pel que fa als materials dels segles II-I, hi ha 3 fragments de ceràmica campaniana B, possiblement de la producció tardana de *Cales*, 1 d'àmfora Dressel 1 tarraconense i 2 monedes ibèriques d'*Otobescen* i *Castulo*. Aquests escassos materials permeten confirmar la continuïtat de l'ocupació de l'assentament almenys fins a mitjan segle I a E.

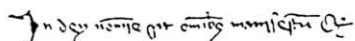
---

arqueològics de la província de Castelló», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. V, (1924), pàg. 110; MATEU Y LLOPIS, Felipe: «Hallazgos monetarios I», en *Ampurias*, núm. IV, (1942), pàg. 218, núm IV; GIL-MASCARELL, Milagro, *op. cit.*, pàgs. 70-72.

10. GONZÁLEZ PRATS, Alfredo, *op. cit.*, pàgs. 73-75, nº 34.

11. GUSI, Francesc; DÍAZ, Miguel i OLIVER, Arturo: «Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano», en *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, 1991, pàgs. 100-101.

4. EL MAS DE L'ALFORÍ (VISTABELLA).

Està situat en un esperó de les muntanyes que tanquen el Pla de Vistabella per l'Est (1180 m.). El jaciment ocupa una terrassa en la vessant de la muntanya orientada cap a l'Oest, on s'alça el mas que li dona nom, amb una altitud relativa de 20 m. i està completament arrasat; en la part més alta està situada l'era del mas. Les condicions defensives no són molt bones a causa de la seua situació en un vessant, però l'altitud permet el control visual del pla. Per les característiques del lloc, devia tractar-se d'un petit assentament. No hi ha cap altre jaciment ibèric conegut que resulte visible; dels contemporanis, el més pròxim és la Moleta del Mas de Salvador, situada a 3,7 km. cap al NE. Quant a les comunicacions, el camí que segueix cap a Aragó en direcció NO passa a 1 km cap al NE. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se als peus mateix del jaciment, a la Font de l'Alforí.

El jaciment va ser localitzat per J. Ll. Viciano, que va trobar un fragment de ceràmica de vernís negre a l'era del mas. En l'actualitat els materials, entre els qual cal esmentar restes d'escòria de ferro, són escassíssims. En les nostres prospeccions de l'any 1994 només hem pogut trobar un fragment d'ansa d'àmfora itàlica, l'únic document que prova l'ocupació del lloc en els segles II-I.

5. EL CASTELLAR (LA TORRE D'EN BESORA).

Està situat al cim de l'estrep septentrional de la serra Espareguera (878 m.) que s'alça entre els corredors d'Atzeneta i d'Albocàsser. L'altitud relativa és superior a 400 m. sobre la rambla Carbonera i d'uns 300 sobre la Torre d'en Besora. El jaciment ocupa la cresta de la muntanya i està molt destruït per una reocupació medieval i l'aprofitament agrícola. Per les característiques del lloc i per la dispersió i la quantitat de les troballes sembla tractar-se d'un assentament de petites dimensions. Els pronunciats pendents proporcionen al lloc unes excel·lents condicions defensives i la seua altura permet un ampli control visual. L'assentament més pròxim i visible és la Torre d'en Besora, situat a 1,8 km. cap a l'O-NO; entre els contemporanis, la Moleta (Albocàsser) està situat a 6,1 cap a l'E-NE i el Castell d'Asensi (Benassal) està situat a 8,5 km cap al NO. Pel que fa a les comunicacions, el Camí d'Albocàsser passa a 1,5 km. cap al SE; al NE de l'assentament un collet permet la comunicació entre els corredors d'Atzeneta i d'Albocàsser. El punt d'aiguada més pròxim és la Fontanella, situada a uns 500 m. cap al NO.

V. Segarra¹² el va identificar amb el Castellar que apareix en el document de venda del castell de Culla a l'Orde del Temple per Guillem d'Anglesola en 1303: «[...] in

12. SEGARRA, Vicente: «Culla y su término», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XI (1930), pàg. 40; SEGARRA, Vicente: «Colección de Cartas Pueblas XXXII: Venta del castillo de Culla al Temple, en Valencia a 27 de marzo de 1303», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XII (1931), pàg. 135.

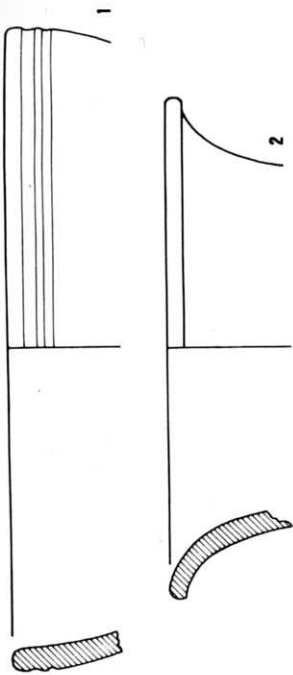

fig. 3: El Castell d'Asensi.

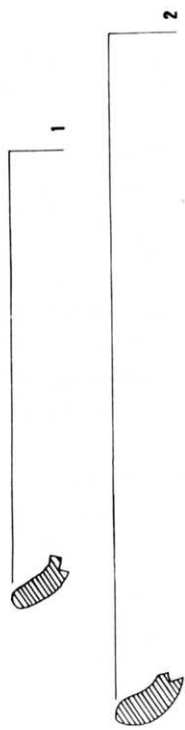

fig. 4: El Castellar.

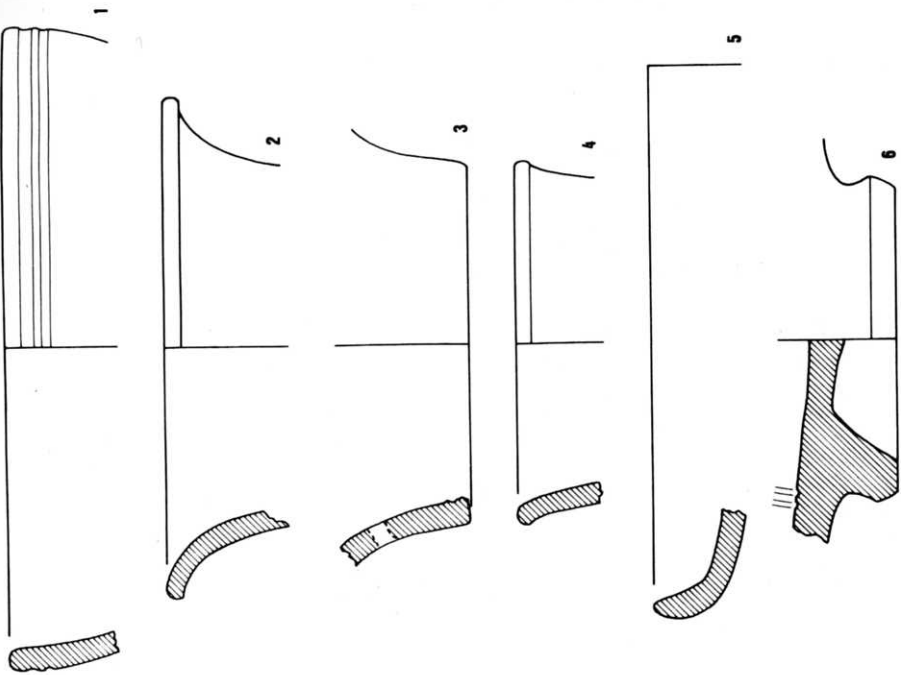
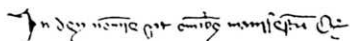

fig. 5: El Castell.

locis uocatis uillar de canes et del castellar», reducció que em sembla encertada, mentre que A. Sánchez Gozalbo¹³ el considera d'emplaçament desconegut. D'altra banda, en 1345 s'esmenta una *Bassa del Castellar*¹⁴.

El jaciment va ser prospectat inicialment per J. Ll. Viciano. Les restes trobades corresponen a tres moments d'ocupació: Bronze Final-Ferro I, Ibèric i Medieval. Les estructures visibles, que han donat nom al jaciment, corresponen a l'ocupació islàmica. La ceràmica ibèrica és més bé escassa; hi destaquen 2 vores de càlats i 1 de tenalla. Pel que fa a la ceràmica d'importació, també molt escassa, està representada per 4 fragments de campaniana A, entre ells una vora de la forma Lamb. 27 (fig. 4), i 6 petits fragments de cos d'àmfora. Amb aquests escassos materials, hom pot determinar l'ocupació de l'assentament almenys en el segle II.

6. EL CASTELL (ATZENETA).

Està situada a l'extrem meridional del pla d'Atzeneta, en un tossalet que s'alça sobre el barranc de la Vall (480 m.). El lloc presenta unes bones condicions defensives, però que el control visual és limitat per la proximitat de les muntanyes excepte pel NE, cap al pla d'Atzeneta. L'accés és possible pel NO a través d'un collet; el vessant Oest és molt abrupte, mentre que cap al Sud i l'Est presenta un pendent més pronunciat però practicable, amb una altura relativa poc superior als 20 m. L'assentament més pròxim és el Tossal de la Valera, que està situat uns 2,5 km cap a l'Est i no resulta visible. Pel que fa a les comunicacions, el camí d'Atzeneta a Lluçena passa a 0,5 km. cap al SE, mentre que el camí d'Atzeneta a les Useres passa a 2,6 km. cap a l'Oest. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se en el barranc que passa als peus del jaciment.

El lloc pot identificar-se amb el *castro* «*quod uocatur Castelar Veyl d'Atzaneta*» que rep carta de població el 1275¹⁵. Tanmateix, V. Forcada¹⁶ creu que pot identificar-se amb el Castellar que apareix esmentat en el document de venda del Castell de Culla

13. SÁNCHEZ GOZALBO, Ángel: «Notas para la historia del Maestrazgo de Montesa: Castillo de Culla», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XXV (1949), pàg. 312.

14. MIRALLES I PORCAR, Jesús: «Els terrenys comunals a la Setena de Culla», en *Centro de Estudios del Maestrazgo. Boletín de divulgación cultural*, núm. 9 (gener-març 1985), pàg. 25.

15. GARCIA EDO, Vicente: «Colección de Cartas Pueblas CXVII», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXVII (1991), pàg. 313.

16. FORCADA MARTÍ, Vicente: «El Castell de Culla: sus términos generales», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXVI (1990), pàg. 32, nota 62.

a l'Orde del Temple per Guillem d'Anglesola en 1303. El lloc està ocupat pel conjunt arquitectònic de l'ermita de Sant Joan i edificis annexos¹⁷. La reocupació medieval i les transformacions modernes han arrasat el jaciment, que està aterrat i erm. Segons les característiques del lloc, deu haver estat un assentament de petites dimensions.

El jaciment va ser prospectat per J. Ll. Viciano l'any 1978. Els materials trobats corresponen a tres moments d'ocupació: Bronze, Ibèric i Medieval. En les meues prospeccions de l'any 1994 no he pogut trobar més que alguns fragments de ceràmica ibèrica i medieval.

Els materials estudiats són 7 fragments de campaniana B, entre els quals hi ha un exemplar de cadascuna de les formes Lamb. 1, 2, 3 i 5 (fig. 5). Altres 2 fragments pertanyen a sengles bases decorades amb cercles concèntrics incisos. Per llurs característiques deuen pertànyer a la producció tardana de *Cales* i poden datar-se de manera aproximada en el període 125-50. Aquests materials permeten confirmar la continuïtat de l'ocupació de l'assentament almenys fins a mitjan segle I a. E.

7. EL TOSSALET DE LA VALERA (ATZENETA).

Està situat en un petit cim (520 m.) de la serra del Bovalar que separa el pla d'Atzeneta del corredor de la rambla Carbonera, sobre el pas del Collado per on discorre el camí de les Useres i l'actual carretera. El lloc presenta unes bones condicions defensives a causa dels seus pronunciats pendents i permet un control visual dels accessos al coll des del barranc del Collado, cap al SE, i de tota la vall d'Atzeneta cap al Nord. La zona està aterratada i cultivada en part i ha sofert importants transformacions. L'assentament més pròxim és el Castell (Atzeneta), que està situat a 2,5 km. cap a l'Oest però no resulta visible. El camí més pròxim és el que uneix les localitats de les Useres i Atzeneta, que passa a uns 250 m. cap a l'Est. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se a la font del Mestre, situada a 1,4 km. cap al S-SE.

El jaciment va ser prospectat inicialment per M. Díaz i E. Grangel. Els materials que he estudiat foren arregats en les meues prospeccions l'any 1993. Les restes ceràmiques, escasses en general, s'estenen pel petit altiplà superior, on són rares, i pels vessants E-SE en dues terrasses, on es troben els indicis d'ocupació corresponents al període ibèric tardà, consistents en algunes vores de càlats, fragments decorats amb motius vegetals i ceràmica grisa emporitana. Les transformacions agrícoles i la construcció d'algunes casetes han fet desaparèixer quasi per complet les restes constructives; només es conserva un tram de paret, potser ibèrica, en el vessant Sud. Entre les ceràmiques arregades n'hi ha de fetes a mà que deuen pertànyer a una primera ocupació en l'Edat del Bronze. També hi ha escasses restes d'una ocupació de l'Alt Imperi i, més abundants, de l'Edat Mitjana.

17. FORCADA MARTÍ, Vicente, *op. cit.* nota 2, pàg. 95.